

Piotr Sosiński

(Wyższa Szkoła Zarządzania i Przedsiębiorczości w Wałbrzychu)

ORCID: 0009-0004-2143-8308

Kolorowa rewolucja - Oswalda Spenglera wizja upadku cywilizacji zachodniej

ABSTRACT

The coloured world revolution – Oswald Spengler’s vision of the fall of western civilization

Author of this paper zooms in at the concept of cultural morphology created by a revolutionary-conservative of German origin- Oswald Spengler. In his opus magnum *Der Untergang des Abendlandes* Spengler presented a trully catastrophic philosophy of history of human societies. Said history is a complicated puzzle made of various cultures- defined as sole organic identities, beings emerging in specific geographical parameters that are complete in their effigy and particularity and independent from other collectives of that sort. Cultures considered as the greatest characters of historical processes as such are subject to thousand-years cycle conditioned by biological rhythm of birth, adulthood and death. According to Spengler, broadly analyzed western culture appeared on European continent in X century and moved to civilisational phase in XIX century. One of the most grave symptoms of its crisis was prophecised in several publications from the third decade of XIX century *coloured world revolution*, a confrontation of *people of colour* against white population of the West.

Słowa kluczowe: historiozofia, katastrofizm, kultura, cywilizacja, kolorowa rewolucja, rasa.

Poglądy Oswalda Spenglera pojawiają się w niemal każdym opracowaniu dotyczącym myśli politycznej XX wieku, symbolizując obecny na kontynencie europejskim pesymizm historyczny początku ubiegłego stulecia. Tytułem jego głównego dzieła *Zmierzch Zachodu* posługują się autorzy tekstów obrazujących powszechnie wśród społeczeństwa niemieckiego, nastroje zwątpienia i frustracji po upadku w 1918 roku cesarstwa Wilhelma II. Zwykle ogólne i bardzo zdawkowe wspomnianie Oswalda Spenglera doprowadziło do dużej społecznej rozpoznawalności jego nazwiska, której najczęściej towarzyszy jednak brak wiedzy na temat jego twórczości. Oswald Spengler był i jest zatem myślicielem powszechnie kojarzonym, a jednocześnie, paradoksalnie, prawie w ogóle nieznanym.

Tymczasem pierwsze dekady XXI wieku wraz ze spektakularnym upadkiem koncepcji *końca historii* Francisa Fukuyamy rozumianego jako triumf kapitalistycznej liberalnej demokracji nastąpił

czas powrotu do zainteresowania pesymistycznymi wizjami dziejów¹. Spengler jako profeta upadku Zachodu i kolorowej rewolucji niszczącej dotychczasowy ład może być nazwany prorokiem upadku naszej cywilizacji.

Światopoglądu Oswalda Spenglera nie można zamknąć w jednej formule interpretacyjnej. Horyzont problemowy jego koncepcji był bardzo szeroki. Monachijski myśliciel klasyfikowany jest jednocześnie jako przedstawiciel rewolucyjnego konserwatyzmu, filozofii życia, pesymizmu i katastrofizmu historycznego czy też historyzmu. Trudności z jednoznaczną identyfikacją poglądów Spenglera świadczą o jego ogromnej indywidualności i intelektualnej niezależności. Ponadto jego myśl przyjęła charakter interdyscyplinarny i stała się przedmiotem rozważań przedstawicieli różnych nauk humanistycznych.

Oswald Spengler urodził się 29 maja 1880 roku w Blankenburgu - małej miejscowości u podnóża Gór Harcu. Jego ojciec - Bernhard był urzędnikiem pocztowym, matka Paulina (z domu Grantzow) - modystką, jej rodzice byli tancerzami i baletmistrzami. W skład jego rodzeństwa wchodził brat Bernhard (zmarły w 1879 roku w trzy tygodnie po urodzeniu) oraz siostry: Adela (ur. 1881 r.), Gertruda (ur. 1882 r.) i najmłodsza Hildegarda (ur. 1885 r.). Mimo tego, iż Oswald wychował się w domu niewrażliwym na literaturę i politykę, już w młodości zajmował się poezją i projektami dramatów, opanował też języki: francuski, angielski, włoski i rosyjski. Jako dziewiętnastolatek ukończył pomyślnie zdany egzaminem maturalnym gimnazjum klasyczne Franckesche Stiftungen w Halle. Następnie podjął studia na kierunku nauczycielskim w zakresie matematyki i nauk przyrodniczych. W latach 1899 – 1904 kształcił się w Halle, potem w Monachium i Berlinie. Jego dysertacja „Der metaphysische Grundgedanke der Heraklitischen Philosophie” dotyczyła metafizycznej zasady filozofii Heraklita. Stopień doktora uzyskał na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Halle. Po zdaniu państwowego egzaminu po ukończeniu studiów rozpoczął krótką karierę nauczyciela szkolnego. W latach 1905 – 1907 odbywał praktykę nauczycielską w Lünenburgu, Blankenburgu, Düsseldorfie i Saarbrücken. Od 1908 uczył matematyki, języka niemieckiego, historii oraz nauk przyrodniczych w gimnazjum w Hamburgu, a w 1911 przeniósł się do Monachium gdzie mieszkał już do końca życia. Od 1912 roku po rezygnacji z pracy w szkole posiadał status *Privatgelehrte*. W tym też roku zrodziła się jego idea napisania syntezy dziejów powszechnych. Zaczął publikować artykuły i recenzje w organie *Konservative Partei Neue Preussische Kreuzzeitung* skupiając się na tematach związanych z historią kultury i sztuki. Światowy rozgłos zdobył dwutomowym dziełem *Der Untergang des Abendlandes* (Zmierzch Zachodu) - tom I ukazał się w 1918 roku, tom II w 1922. Przedstawił w nim odważną zapowiedź

¹ Zob. W. Roszkowski, *Roztrzaskane lustro. Upadek cywilizacji zachodniej*, Kraków 2019, D. Murray, *Przedziwna śmierć Europy*, Poznań 2017, O. Fallaci, *Wściekłość i duma*, Warszawa 2004, D. Engels, *Oswald Spengler. Werk, Deutung, Rezeption. (Geschichte in Wissenschaft und Forschung.)* Stuttgart, Kohlhammer 2021.

rychłego upadku świata zachodniego, przytaczając własne definicje pojęć *kultura* i *cywilizacja*. W następnych latach planował jeszcze stworzenie nowej wersji opisu historii świata, ale dzieła tego nie zdążył już zrealizować pozostawiając jedynie materiały o charakterze przyczynkarskim.

Inne jego ważniejsze prace między innymi: *Preussentum und Sozialismus* (Duch pruski i socjalizm) z 1919, *Neubau des Deutschen Reiches* (Odbudowa Rzeszy Niemieckiej) z 1924 czy *Der Mensch und die Technik* (Człowiek i technika) z 1931 oraz *Jahre der Entscheidung* (Lata rozstrzygnięć) z 1933 roku nie odegrały już tak dużej roli w przestrzeni życia umysłowego kontynentu europejskiego.

Oswald Spengler w okresie swojej największej popularności w latach 1919 - 1924 zdecydował się na aktywizację polityczną. Nie związał się z żadnym ruchem masowym i nie wstąpił do partii politycznej. Wybierając drogę wywierania nacisku na wąskie grupy ze sfer elity władzy, przemysłu, handlu czy ziemiaństwa. Często wysyłał własne teksty prominentom politycznym m.in. Adolfowi Hitlerowi czy Benito Mussoliniemu. Wybitny badacz i archiwista dorobku Spenglera - Anton Mirko Koktanek - w zachowanym zbiorze jego listów doliczył się czterystu osiemnastu korespondentów, z których większość to najbardziej znane postacie ze świata nauki, gospodarki i polityki.

Oswald Spengler do końca życia utrzymywał się z prasowych i książkowych publikacji oraz wygłaszanych wykładów. Wielokrotnie odrzucał prestiżowe propozycje wysokich funkcji w świecie akademickim - między innymi w 1919 nie zdecydował się na objęcie Katedry Filozofii na Uniwersytecie w Getyndze, a w 1933 profesury i stanowiska Dyrektora Instytutu Historii Kultury i Historii Powszechnej w Lipsku. Przyjął natomiast członkostwo (status członka korespondenta) w Argentyńskiej Akademii Nauk² oraz Senatu Akademii Niemieckiej w Monachium.

Oswald Spengler zmarł na atak serca w nocy z 7 na 8 maja 1936 roku w swoim monachijskim mieszkaniu. Jego przedwczesna śmierć spowodowała pojawienie się najprawdopodobniej nieprawdziwych pogłosek jakoby wrogie działania nazistów doprowadziły go do podjęcia decyzji o samobójstwie. Skromny pogrzeb odbył się 10 maja na monachijskim Nordfriedhof. Do trumny włożono dwie książki, które zawsze zabierał ze sobą w podróż – *Fausta* Goethego oraz *Tako rzecze Zaratustra* Nietzschego. Ciekawostką jest, że aby uniknąć uczestnictwa osób niepowołanych oraz przeciwników politycznych Spenglera rodzina celowo w nekrologach zamieszczanych w prasie podała nieprawdziwą godzinę uroczystości pogrzebowej.

² Duża popularność koncepcji Spenglera na kontynencie południowoamerykańskim powodowana była popularyzatorską działalnością zaprzyjaźnionego z niemieckim pesymistą argentyńskiego socjologa i pisarza – profesora w Buenos Aires – Ernesta Quesady.

Koncepcja morfologii dziejów

Oswald Spengler będąc przekonany o odczytaniu przez siebie istoty kształtu historii świata używał w obydwu tomach *Zmierzchu Zachodu* ciekawego pojęcia *morfologia dziejów*, którego pierwszy człon oznacza naukę o postaci (pokroju) i budowie organizmów zwierzęcych i roślinnych, a także naukę o formach, budowie i odmianie wyrazów. Spengler doszedł do przekonania o tym, że także ludzkie dzieje, podobnie jak organizmy czy wyrazy, mogą być przedmiotem zainteresowania morfologii. Spenglerowską *morfologię dziejów* zdefiniować możemy, za Zbigniewem Kuderowiczem, jako schemat rozwoju i wewnętrznej struktury kultur.

Pojęcia *kultura* i *cywilizacja* należą do kluczowych komponentów historiozofii Oswalda Spenglera, który używał ich na oznaczenie jednostek socjologicznych węższych niż ludzkość, ale o wiele szerszych niż poszczególne społeczeństwa, a jednocześnie dwóch nieuchronnych epok procesu życia historycznego.

Kultury jako całości samoistne i samowystarczalne podlegały zasadzie tysiącletniego cyklu, który wyznaczany był przez biologiczny rytm narodzin, rozwoju, dojrzałości, zmierzchu i śmierci, czy też wiosny, lata, jesieni i zimy. Cykl trwania każdej kultury zachodził tylko raz i pozbawiony był jakiegokolwiek celu, umierająca kultura nie mogła być już ożywiona. Spengler twierdził, że „kultury (...) istoty żyjące najwyższej rangi, wyrastają z tą samą wzniosłą bezcelowością, jak kwiaty na polu” Natomiast okres cywilizacji to stadium upadku, prymatu interesów ekonomicznych nad ideałami duchowymi, to czas zmierzchu kultury, mumia organizmu, którym była żywa kultura, okres, dla którego charakterystyczne stało się racjonalne i praktyczne nastawienie ludzi do rzeczywistości. Oswald Spengler był przekonany, że słuszne są opinie o „metafizycznie wyjąłowanej glebie Zachodu”³. Etap cywilizacyjny wyrażał się tym, że „od tej pory wielkie duchowe decyzje zapadają już nie na „całym świecie”, gdzie liczy się (...) każda wioska, lecz w trzech czy czterech metropoliach, które wchłonęły w siebie wszelką treść dziejów; cały natomiast obszar wiejski (...) spada do rangi prowincji, która ma tylko żywić miasta światowe z koczującą w nich resztą wyższej ludzkości”⁴.

Zdaniem Zbigniewa Kuderowicza za spenglerowskim przeciwstawieniem kultury i cywilizacji kryła się opozycja między typem stosunków bezpośrednich ugruntowanych we wspólnocie wzorów kulturowych, ideałów i przeżyć a stosunkami społecznymi zapośredniczonymi, czyli nawiązanymi za pośrednictwem instytucji i urzędzeń takich jak na przykład pieniądź⁵. Do tego w okresie cywilizacyjnym dotychczasowa twórcza elita wywodząca się ze szlachty i duchowieństwa zastąpiona została przez elitę polityków partyjnych głoszących abstrakcyjne hasła. Przewagę zdobyły

³ O. Spengler, *Zmierzch Zachodu. Zarys morfologii historii uniwersalnej*, Warszawa 2001, s. 27.

⁴ Ibidem, s. 49.

⁵ Z. Kuderowicz, *Filozofia dziejów. Rozwój problemów i stanowisk*, Warszawa 1973, s. 188.

interesy ekonomiczne i polityczne grup i jednostek. W okresie cywilizacji podmiotem dziejów stał się tzw. stan czwarty, czyli masy, które Spengler definiował jako absolutną bezforemność z nienawiścią prześladującą wszelki rodzaj formy, wszelkie rangi i uporządkowaną własność. Masy to „nowa nomadyczność metropolii (...), coś co jest w niezgodzie ze swym pochodzeniem, nie uznaje swej przeszłości i nie ma przyszłości”⁶. W *Preussentum und Sozialismus* Spengler dowodził, że tak jak stan trzeci należy do miast, to duchowo wykorzeniony stan czwarty należy już do metropolii, które niszczą wieś⁷.

Jednym z ważniejszych objawów kryzysu było zjawisko „niepłodności cywilizowanego człowieka”⁸, które Spengler wprost nazywał metafizycznym zwrotem w stronę śmierci. Ludzi w metropoliach nie napawał już lęk przed wygaśnięciem rodziny i nazwiska, który był uczuciem powszechnym u mieszkańców wsi. Ograniczanie liczby urodzeń uzasadniano najpierw powodami materialnymi, następnie zaś zamierzona bezdzietność stała się czymś normalnym i nie potrzebującym jakichkolwiek uzasadnień. Cechą ogarniętego tym „rasowym samobójstwem”⁹ stadium cywilizacyjnego było zatem pojawienie się procesu wyludniania terytoriów zamieszkałych przez ludzi Zachodu.

Następnym objawem upadku cywilizacji była rosnąca popularność wśród narodów zachodniej cywilizacji doktryn pacyfistycznych. Tymczasem w opinii Spenglera pokój może być tylko życzeniem, natomiast rzeczywistością jest wojna, którą w *Der Untergang des Abendlandes* nazywał twórcą wszystkich wielkich rzeczy, bowiem wszystko co znaczące w nurcie życia powstało wskutek zwycięstw i klęsk¹⁰. W tekście opublikowanym w styczniu 1936 roku pod tytułem *Ist Weltfriede möglich?*, który był przesłaną telegramem odpowiedzią na ankietę amerykańskiego pisma „Hearst’s International – Cosmopolitan” dowodził, że ludzka historia nigdy nie troszczyła się o ideały i życzenia. A życie jest przecież walką a przemoc środkiem prowadzenia przez ludzi wzajemnych zmagania¹¹.

Za szczególnie niebezpieczny uznawał fakt, że współcześnie tylko białe narody głosiły hasło światowego pokoju, a obce było ono przedstawicielom innych kultur. Dopóki w przeszłości pod tym postulatem podpisywali się tylko pojedynczy myśliciele i idealisci, dopóty było to niegroźne

⁶ O. Spengler, *Zmierzch...*, op. cit., s. 390.

⁷ O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm [w:] Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, Warszawa 1990, s. 202-203

⁸ O. Spengler, *Zmierzch*, op. cit., s. 285.

⁹ Ibidem, s.287, Spengler podaje liczne przykłady uzasadniające jego obawy np. wymieranie starych rodów francuskiej szlachty po roku 1815, a także najbardziej wartościowej, z dawną osiadłej ludności na wschodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych

¹⁰ O. Spengler, *Zmierzch...*, op.cit, s. 391.

¹¹ O. Spengler, *Ist der Weltfriede möglich? Telegraphische Antwort auf eine amerikanische Rundfrage*, „Hearst’s International – Cosmopolitan” styczeń 1936 [w:] O. Spengler, *Reden und Aufsätze*, München 1938, s. 292.

i bezskuteczne. Ale kiedy całe narody Zachodu stały się pacyfistyczne był to już symptom starczej słabości. Pacyfizm jawił się Spenglerowi jako rezygnacja z przyszłości i *stan końca*¹².

Szczególnie istotna w myśli politycznej Spenglera była zmiana poglądu w sprawie istoty centralnego konfliktu okresu cywilizacji zachodniej. Jeszcze w latach dwudziestych XX wieku za taki uznawał walkę angielskiego kapitalizmu z pruskim socjalizmem, ale już w następnej dekadzie miejsce to w jego koncepcjach zajęła walka rasy białej i kolorowej. Nie była to jednak teza szczególnie odkrywczą, gdyż jak przypomina Leszek Gawor – rzeczywiście obiektywnie postępujący w tamtym okresie kryzys cywilizacji zachodniej spowodowany czynnikami wewnętrznymi potęgował poczucie niebezpieczeństwa zewnętrznego związanego z geopolitycznym usytuowaniem Europy¹³.

Wizja kolorowej rewolucji

Pogląd o *kolorowym* niebezpieczeństwie Spengler szczegółowo wyraził w roku 1933 w książce pod tytułem *Jahre der Entscheidung* (Lata rozstrzygnięć), na łamach której odniósł się do bieżącej sytuacji w państwie niemieckim. W ostatnim rozdziale tej książki zatytułowanym *Die farbige Weltrevolution*, autor przepowiedział napad całej masy ras kolorowych na rasę białą i ich wzajemną konfrontację.

Spengler przekonywał, że zachodnia cywilizacja w dwudziestym wieku zagrożona będzie nie jedną lecz dwoma wielkimi światowymi rewolucjami. Ich prawdziwe działanie i rozmiary nie były jeszcze dobrze poznane. Jedna przychodzi „z dołu” - to walka klas, a druga „z zewnątrz” - to walka ras¹⁴. Nie sprawdziła się jednak teoria Spenglera, że decydujące uderzenie rewolucji proletariackiej w przyszłości nastąpi w strefie angloamerykańskiej. Uważał, że zagrożenie rewolucją kolorową pojawiło się natomiast dopiero wraz z wojną światową i bardzo szybko przybrało swój niebezpieczny kształt. Według Spenglera, w najbliższych dziesięcioleciach obie rewolucje miały walczyć obok siebie, prawdopodobnie nawet w sposób zespolony a zagrożone białe ludy zostaną z tego powodu zmuszone do współdziałania przeciwko śmiertelnemu zagrożeniu. Ta rewolucja „z zewnątrz” uderzy w przemijającą kulturę zachodnią.

Obie rewolucje wybuchły w Rosji w roku 1917, pierwsza - socjalistyczna, miejska, dość powierzchowna, przepełniona zachodnim myśleniem o partiach i programach politycznych, kierowana przez literatów i akademickich proletariuszy, druga - wiejska rewolucja azjatyckiego bolszewizmu przebiegała w sposób cichy i powolny. Pierwsza wyraziła się nienawiścią do chłopów,

¹² Ibidem, („Wenn aber ganze Völker pazifistisch werden, ist es ein Symptom von Altersschwäche. (...) Es ist ein Verzicht auf die Zukunft, denn das pazifistische Ideal bedeutet einen Endzustand, welcher der Tatsache des Lebens widerspricht”)

¹³ L. Gawor, *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii 1918 -1939*, Lublin 1999, s. 140.

¹⁴ O. Spengler, *Jahre der Entscheidung. Deutschland und die Weltgeschichtliche Entwicklung*, Monachium 1933, s., 147. Polskie tłumaczenie Bogdana Barana - O. Spengler, *Lata decyzji*, Warszawa 2015.

których wywłaszczono wprowadzając nowe poddaństwo oraz budowaniem olbrzymiej biurokracji. Druga natomiast nie była tak wroga chłopom, za to stawiała na uprzywilejowanie armii, a jej przywódcy posługujący się jednocześnie polityką mordów i propagandy zamieszkali w warunkach barbarzyńskiego luksusu w pałacach nieopodal Moskwy. W Rosji pod nazwą partii bolszewickiej ukryły się azjatyckie hordy, zniknęła wiara w program polityczny, a pozostał jedynie strach cofnięciem kartek na żywność, paszportu, wysłaniem do obozu pracy albo nawet śmiercią¹⁵.

Spengler doszukiwał się przyczyn zewnętrznego zagrożenia w postawach wzajemnej nienawiści, która narastała w historii pomiędzy narodami posiadającymi dojrzałe formy polityczne, militarne, gospodarcze i duchowe, które charakteryzowało poczucie nie zachwianej przewagi nad *barbarzyńcami* a ich ubogimi sąsiadami. Obce formy kulturowe stopniowo wzajemnie poznawały się, a rozwinięte państwa pozwalały naśladować siebie z wiarą, że sąsiednie ludy i tak nigdy nie posiadą odpowiedniej siły. Tymczasem toczony wewnętrzny wojny i rewolucje ludów białych prowadziły do wtajemniczenia ludów kolorowych w stosowane w ich trakcie metody z dziedzin gospodarki, uzbrojenia i dyplomacji. Spory między państwami Zachodu zrodziły przekonanie o tym, że przewaga białych nad kolorowymi nie jest znaczna a ich wola do panowania słabnie. Co więcej, ludy kolorowe angażowały się w konflikty wojenne lub rewolucyjne i pragnęły mieć swój wkład w ich rozstrzygnięcia. Spengler proces ten obrazował analogicznymi zdarzeniami z dziejów starożytnych Chin i Imperium Rzymskiego¹⁶. Rzymianie u schyłku swojego państwa stali się wyznawcami idei *wiecznego pokoju* - symbolu pacyfizmu zmęczonej cywilizacji, który prowadził do zawierania niekorzystnych rozejmów z barbarzyńcami¹⁷. Według Spenglera Rzymianie znajdowali się pomimo wszystko w korzystniejszej sytuacji niż przedstawiciele zachodniej cywilizacji. Obszar Imperium był bowiem pewną całością, zamkniętym obszarem o ustalonych granicach, które można było bronić. Tymczasem położenie współczesnego imperium białych ludów, które obejmuje zdobyte przez nie tereny, jest dużo mniej korzystne. Biała ludność wskutek długoletniej ekspansji terytorialnej jest rozproszona na olbrzymich obszarach - nie tylko w Europie, ale i w Ameryce Północnej i Południowej, Australii i Południowej Afryce. Zagrożenie ze strony ludów żółtych, brązowych, czarnych i czerwonych czyha więc praktycznie wszędzie. W kontekście ludów *kolorowych* Spengler zwracał uwagę, że nie chodzi zatem tylko o terytoria Afryki, obu Ameryk, ziem ludów islamskich czy Chin ale przede wszystkim o Japonię i Rosję (*sic!*)¹⁸. Do *kolorowych* zaliczał nie tylko ludy

¹⁵ Ibidem, s. 131.

¹⁶ Autor opisywał zdarzenia z historii Chin z III wieku p.n.e. oraz dwóch ostatnich stuleci Imperium Romanum

¹⁷ Ibidem s. 148.

¹⁸ Spengler z uwagą analizował wypadki wojny japońsko - rosyjskiej toczony w roku 1905, której skutkiem był traktat pokojowy w Portsmouth z 5 września 1905 przyznający Japonii zwierzchnictwo nad Koreą oraz półwysep Liaotung wraz z Port Arthur. Rosja wycofała się też całkowicie z Mandżurii. Był to spektakularny znak zwycięstwa ludu azjatyckiego. Klęska Rosji wzmocniła nadzieję państw Dalekiego Wschodu: oto młode azjatyckie państwo „powaliło na kolana” za pomocą zachodnich środków wielką zachodnią potęgę. W ten sposób zniszczono nimb niepokonania, którym otoczona

Afryki, Hindusów, mulatów amerykańskich, Indian, narody arabskie, Chińczyków, Japończyków ale i Rosjan oraz ludy słowiańskie i bałtyckie¹⁹.

W jego przeświadczeniu powoli nadchodził kres niezwykle szkodliwej walki klas, którą zastępowała tym razem jeszcze bardziej niebezpieczna walka pomiędzy rasami. Perspektywa *kolorowej rewolucji* pustoszącej Europę przedstawiona tuż przed śmiercią pisarza miała stać się jednym z ważniejszych elementów koncepcji upadku Zachodu²⁰. I wojna światowa miała, według autora, dwa bardzo niekorzystne skutki: pierwszy - to wzrost popularności robotniczego socjalizmu oraz drugi - mobilizacja ludów kolorowych przeciwko białym. Ta wojna była klęską białej rasy, a zawarty w 1918 pokój pierwszym wielkim triumfem kolorowego świata jako symbol uczestnictwa państw nie-zachodnich w sprawach europejskich na forum międzynarodowym (Liga Narodów). Wojnę przegrały nie tylko Niemcy, ale cały Zachód. Odtąd bowiem ludy kolorowe zrozumiały istotę swojej zespolonej siły oraz słabość Zachodu, do którego ostatecznie straciły szacunek. Po raz pierwszy od oblężenia Wiednia przez Turków w XVII wieku białe ludy znowu zmuszone będą do podjęcia obrony a aby przeciwdziałać zbliżającemu się naporowi będą musiały zgromadzić ogromne siły militarne i duchowe.

Autor ubolewał nad tym, że zachodni myśliciele przygotowali ideologicznie wrogie działania ludów kolorowych. Winą obarczył przede wszystkim rewolucyjną literaturę francuską, liberalną doktrynę Johna Stuarta Milla oraz marksizm. Współodpowiedzialni byli też chrześcijańscy misjonarze głoszący mieszkańcom Afryki naukę o równości ludzi przed Bogiem co przygotowało odpowiedni grunt do przyjęcia teorii komunistycznych.

Oswald Spengler w *Jahre der Entscheidung* przypominał też, że przedstawiciele innych kultur byli wielokrotnie wykorzystywani przez Anglików i Francuzów do krzywdzenia żyjących za granicą Niemców, podobnie jak w latach siedemdziesiątych XVIII wieku Indianie zostali zwerbowani przez Anglików do mordowania republikańskich Amerykanów²¹. Zwracał uwagę na powstały w roku 1914 w indiańskich kręgach w Meksyku plan zawarcia sojuszu militarnego pomiędzy, rzekomo spokrewnionymi rasowo, Japończykami i Meksykanami, który miał doprowadzić do aneksji dwóch

była Europa. Był to sygnał dla innych ludów kolorowych. Okazało się, że nadszedł czas na odpłacanie białym za zadawane przez nich w historii cierpienia. Porażki Rosji w czasie wojny światowej sprawiły ponadto, że ta stała się z powrotem przepelnionym niechęcią do Europy państwem azjatyckim.

¹⁹ A. Kołakowski, *Spengler*, Warszawa 1981, s. 120. Warto dodać, że Spengler wyznaczył zachodnią granicę Azji na Wiśle i Karpatach (sic!) (O. Spengler, *Jahre*, op.cit., s. 151).

²⁰ Warto zwrócić uwagę na współczesny fakt pojawienia się licznej literatury autorstwa konserwatywnych myślicieli traktujących masową imigrację ludności do państw zachodnich jako zagrożenie tożsamości narodów euroatlantyckiej cywilizacji i ich możliwego upadku. Zob. R. Scruton, *The West and the Rest. Globalisation and the terrorist Threat*, Wilmington 2002; P. E. Gottfried, *After Liberalism: Mass Democracy in the Managerial State*, Princeton 2001.

²¹ O. Spengler, *Jahre der*, op.cit., s. 151

amerykańskich stanów: Teksasu i Arizony. Biała ludność miała zostać zmasakrowana a na podbitych terytoriach miał powstać indiański *czysty rasowo* Wielki Meksyk²².

We wspomnianym już tekście *Ist Weltfriede möglich?* Spengler dowodził, że zmęczone wojnami białe narody osiągają niekorzystny stan rozwoju, w którym ich rządy nie będą mogły doprowadzić do militarnej mobilizacji w jakichkolwiek okolicznościach. Wtedy staną się ofiarą ludów kolorowych, podobnie jak Rzym ustąpił przed siłą Germanów. Pacyfizm, jako doktryna sprzeczna z istotą życia ludzkiego, może doprowadzić do oddania panowania nad światem *urodzonym nie-pacyfistom*²³ Spengler zwracając uwagę na rosnące w Azji niezadowolenie z powodu pozycji białej ludności przewidywał, że w potencjalnych walkach po stronie ludności *kolorowej* udział wzięć mogą także przedstawiciele narodów białych, którzy zmęczeni są życiem w pokoju.

Spengler wobec pojęcia rasy i rasizmu

Spośród rewolucyjnych konserwatystów Oswald Spengler podobnie jak Arthur Moeller van den Bruck, Ernst Jünger czy Othmar Spann nie był rasistą *sensu stricto*²⁴. Posługiwał się pojęciem rasy, która jednak oznaczała więź rozmaitych grup (w ojczyźnie lub na wsi²⁵), połączonych zależnościami nie tylko o charakterze biologicznym, ale i mistycznym. Zdaniem Marka Maciejewskiego nie był on takim rasistą jak ideologowie volkistowscy i nazistowscy przede wszystkim dlatego, iż kryterium rasowe stanowiło dla niego posiadanie „*honoru we krwi*”, nie zaś określonych cech antropologicznych²⁶. Koncepcja rasy wynikała z założeń jego historiozofii i filozofii kultury i była niezwykle enigmatyczna oraz mocno przepojona literacką poetyką. W *Der Untergang des Abendlandes* definiował on rasę jako *eine Dauer der kosmisch - pflanzenhaften Lebensseite*²⁷ czyli *trwanie kosmiczno - roślinnej strony życia*. Człowiek miał jednak nie tylko swoją stronę rasową, ale i mikrokosmiczno - zwierzęcą, którą Spengler nazywał językiem. Rasa była wyrazem nurtu istnienia i miała charakter historyczny, natomiast język był powiązaniem świadomościowym także o znaczeniu religijnym (każda religia ma bowiem swoje tabu czyli tajemny język). Według Spenglera własną rasę miała nawet roślina, jednak to oczywiście dopiero zwierzęta mogły odbierać wrażenie rasy. U człowieka najpierwotniejszym wyrazem rasy była chłopska chałupa, a język - tabu w kulturze

²² Spengler uważał, że wykonanie tego planu uniemożliwił wybuch wojny światowej (O. Spengler, *Jahre*, op.cit., s. 153), powołał się też na książkę L. Stoddarda, *The rising tide of color*, (brak miejsca wydania) 1920, s. 13.

²³ O. Spengler, *Ist der Weltfriede möglich?* Telgraphische Antwort auf eine amerikanische Rundfrage, op.cit., s. 292 („Pazifismus heisst, den geborenen Nicht-pazifisten die Herrschaft überlassen”).

²⁴ F. Ryszka, *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław - Warszawa 1985, s. 108.

²⁵ Motyw wsi w koncepcjach Oswalda Spenglera doczekał się osobnego opracowania, zob. H. Haushofer, *Die agrargeschichtlichen und agrarsoziologischen Aussagen Oswald Spenglers. Eine Überprüfung nach rund 60 Jahren* „Zeitschrift Agrargeschichte und Agrarsoziologie” 28 (1980), s. 141-156.

²⁶ M. Maciejewski, *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Warszawa - Wrocław 1985, s. 259.

²⁷ O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München 1981, s. 689.

pojawił się dopiero wraz z wielką architekturą (symbolizowaną przez zamek i katedrę). Rasa nosi piętno krajobrazu a zatem w przeciwieństwie do języka nie może się przemieszczać. Dlatego konsekwencją wędrówek przedstawicieli danej rasy jest ich przemiana w osoby o nowej rasie. Michael Thöndl zwrócił uwagę, że z poglądem, iż ziemia rozumiana jako krajobraz kształtuje ludzi, Spengler nie znalazł się w sprzeczności z Adolfem Hitlerem, który przywiązywał duże znaczenie do tego czynnika²⁸. Dowodzi to wyrażone przez wodza nazistów w *Mein Kampf* przekonanie o różnych rezultatach wpływu ziemi na człowieka jako przedstawiciela konkretnej rasy. Skutki wpływu krajobrazu zależne miały być od wewnętrznych predyspozycji narodów²⁹. Jednak zbieżność pomiędzy Spenglerem a Hitlerem była pozorna. Przedstawiciele tej samej rasy, w opinii Spenglera wspólnie przeżywali historię i dlatego związani byli z tym samym *kosmicznym taktem*. Powstanie rasy regulowane było istnieniem i rozwojem poszczególnej kultury. Zdaniem Hitlera relacje rasa-kultura kształtowały się całkiem odmiennie - to rasa była elementem pierwotnym i kulturotwórczym.

Rasa była dla Spenglera czymś duchowym, niematerialnym, w jakiś sposób periodycznym i w swym wewnętrznym charakterze uwarunkowanym między innymi przez wielkie relacje astronomiczne³⁰. *Mieć rasę* znaczyło zgodnie odczuwać przeznaczenie i ustalony bieg historycznego istnienia. Uważał, że nie ma ludu, który by zawdzięczał swoją zwartość i żywotną jedność wspólnoty jedności fizycznego pochodzenia, która jest trudna do zachowania na dłużej niż dziesięć pokoleń.

Historyczne waśnie pomiędzy Francuzami i Niemcami powodowane były zatem „nienawiścią rasową”, wynikającą z niezgodności metafizycznego taktu - życiowego pulsowania a nie odmiennego pochodzenia o charakterze biologicznym³¹. Krytyczny wobec Francuzów Spengler przytaczał pogląd o ich rewolucyjnych upodobaniach („dźwięk szumnych słów, strumienie krwi na chodniku, la sainte quillotine, hultajskie noce pożarów, paradna śmierć na barykadzie, orgie szalejących tłumów”) i dowodził, że są one zgodne z sadystycznym duchem tej rasy³².

Autor opisując w *Der Untergang des Abendlandes* model ideału męża stanu przekonywał, że człowiekiem twórczym w sferze życia, skutecznie przeobrażającym typ całych stanów i ludów, może być tylko wielka osobowość zawdzięczająca swój format tkwiącej w niej rasie.³³ W *Jahre der Entscheidung* Spengler powtarzał, że na pojęcie rasy nie można spoglądać tak jak czynią to europejscy i amerykańscy antysemita, którzy korzystają z darwinistycznej i materialistycznej

²⁸ M. Thöndl, *Das Politikbild von Oswald Spengler (1880-1936) mit einer Ortsbestimmung seines politischen Urteils über Hitler und Mussolini*, „Zeitschrift für Politik” nr 40 (1993), s. 431.

²⁹ A. Hitler, *Mein Kampf*, München 1934, s. 316 („wie sehr auch zum Beispiel der Boden die Menschen zu beeinflussen vermag, so wird doch das Ergebnis des Einflusses immer verschieden sein, je nach den in Betracht kommenden Rassen. Immer ist die innere Veranlagung der Völker bestimmend für die Art der Auswirkung äußerer Einflüsse”).

³⁰ O. Spengler, *Zmierzch* ..., op. cit., s. 290 – 291.

³¹ Ibidem, s. 293.

³² O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm*, [w:] O. Spengler, *Historia, kultura, polityka*. op. cit., s. 142.

³³ O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer* ..., op.cit. s. 420.

perspektywy. „Es kommt nicht auf die reine, sondern auf die starke Rasse an, die ein Volk in sich hat” - pisał w 1933³⁴. W notatkach do nieopublikowanej drugiej części *Jahre der Entscheidung* rasizm nazywał krytycznie środkiem zastępczym politycznej propagandy rządów hitlerowskich³⁵.

W publikacji *Preussentum und Sozialismus* użył też pojęcia *rasy w sensie duchowym*, która była wyrazem typu człowieka, który kształtował się w ramach konkretnej kultury. Spengler udowodniał, że typy np. antyczny, indyjski, chiński czy zachodni mają własną jednoczącą instynkt i świadomość postawę wobec ciała i duszy³⁶.

Rasizm Spenglera był koncepcją odmienną od głoszonego wtedy przez nazistów skrajnego rasizmu biologicznego, którego czołowym rzecznikiem był Houston Stewart Chamberlain³⁷. Jak pisał George L. Mosse - Chamberlain głosił filozofię ras, która była próbą autorytatywnego przedstawienia historii jako odwiecznej walki przedstawicieli ras³⁸. Spośród nich tylko dwie były czyste: germańska i żydowska, a pomiędzy nimi znajdowała się „bękarcia mieszanina”. Angielski rasista był przeświadczony o tym, że rasa germańska została wciągnięta w walkę i musi ją prowadzić nie tylko za pomocą armat, lecz każdą bronią, jaką rozporządzają człowiek i społeczeństwo³⁹. Uważał, że żaden uczyony nie może ignorować faktu, że kształt czaszki i forma mózgu decydująco wpływają na osobowość człowieka⁴⁰.

Odrzucając koncepcję biologiczną rasizmu, Spengler mógł dokonywać klasyfikacji opisywanej ludzkiej społeczności opierając się na dość dowolnych i zadziwiających kryteriach. Z tego też powodu co wydaje się szczególnie interesujące, pod pojęciem „kolorowi” rozumiał też mieszkańców Rosji i Europy Południowej i Południowo-Wschodniej.

Tezę o potencjalnym zagrożeniu ze strony ludów pozaeuropejskich z powodu wzrostu ich znaczenia gospodarczego Spengler przedstawił w tekście opublikowanym po raz pierwszy w roku 1931 pod tytułem *Der Mensch und die Technik*. Omawiając wpływ rozwiniętej techniki na współczesne życie ludzi autor z ubolewaniem pisał o łamaniu monopolu przemysłowego cywilizacji zachodniej wskutek „zdradzania tajemnic techniki”⁴¹. Dotąd ulokowanie najsilniejszych regionów produkcyjnych w Europie Zachodniej i Ameryce Północnej dzieliło świat na centrum gospodarcze i terytoria będące jedynie rynkami zbytu oraz źródłami złóż surowców. Spengler dowodził, że jeszcze

³⁴ O. Spengler, *Jahre der Entscheidung*. op. cit., s. 157 („chodzi nie o czystą lecz o silną rasę, którą posiada w sobie naród”).

³⁵ O. Spengler, *Politica* 75/6 1-218, Spengler – Archiv [w:] M. Maciejewski, *Niemieckie elity a hitleryzm ...*, op.cit. s. 258.

³⁶ O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm*, op.cit. , 153.

³⁷ Houston Stewart Chamberlain (1855 - 1927), naturalizowany w Niemczech syn angielskiego admirała, zięć Ryszarda Wagnera, jeden z „proroków” Trzeciej Rzeszy, definiował rasę jako „upostaciowienie człowieczeństwa”

³⁸ G. L. Mosse, *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972, s. 128.

³⁹ Ibidem, s. 131.

⁴⁰ Por. H.S. Chamberlain, *Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts*, München 1899 [G.L. Mosse nazywał tą książkę „biblią rasistowskiej prawdy, myśli i zwycięstwa”].

⁴¹ O. Spengler, *Der Mensch und die Technik. Beiträge zu einer Philosophie des Lebens*, München 1931 (przekład polski w: O. Spengler, *Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, Warszawa 1990, s. 80).

w XIX wieku jedynie „biali inżynierowie” potrafili wykorzystywać surowce, tylko oni znali metody prowadzenia działalności przemysłowej. Na przełomie wieków jednak udostępniano wiedzę techniczną na wyższych uczelniach i w różnych publikacjach i zamiast eksportu wyłącznie produktów zaczął się eksport tajemnic, procedur, metod, inżynierów i organizatorów⁴². Przedstawiciele „ludów kolorowych” otrzymali dostęp do źródeł siły cywilizacji zachodniej i mogli je odtąd stosować np. w Japonii, Indiach, Ameryce Południowej czy Afryce Południowej. Nadto nowe okręgi przemysłowe z powodu niskich płac miejscowych robotników zaczęły stanowić poważną konkurencję dla dotychczasowych monopolistów, wskutek czego dotychczasowe przywileje białych ludów zostały zmarnowane, roztrwonione, zdradzone⁴³. Kolorowi robotnicy, często tak zręczni jak biali, posiadali skromniejsze wymagania materialne, a ponadto po I wojnie światowej stracili szacunek do przedstawicieli zachodniej cywilizacji. Tymczasem biali robotnicy przyzwyczajeni do dobrych warunków życia coraz częściej z tego powodu tracili zatrudnienie. Dla Spenglera bezrobocie w Europie Zachodniej było zapowiedzią nie tylko kryzysu, ale i katastrofy zachodniej cywilizacji.

W przeświadczeniu Spenglera, ludy białe i kolorowe zupełnie inaczej odnoszą się do nowoczesnej techniki maszynowej, która nie stanowi wewnętrznej potrzeby ludzi spoza cywilizacji zachodniej, a tylko dla ludzi białych jest duchową koniecznością. Kolorowi traktują ją jedynie jako rodzaj broni, którą można odrzucić po zakończeniu walki. Spengler przedstawił katastroficzną perspektywę upadku i zapomnienia techniki maszynowej wraz z upadkiem zachodniej cywilizacji. Olbrzymie miasta z wieżowcami, kolej żelazna i statki parowe spotka podobny los tak jak kiedyś dróg rzymskich czy babilońskich pałaców⁴⁴. Nie odważył się jednak ściśle określić terminu zapowiadanego upadku ani tego czy jest on całkowicie nieuchronny w takim właśnie kształcie.

Nieodwracalny los zachodniej cywilizacji

Oswald Spengler wyrażając obawy przed koniecznością toczenia przez białe ludy walk obronnych z przedstawicielami obcych kultur w ostatniej fazie istnienia cywilizacji zachodniej, stawiał przed Europejczykami postulat połączenia sił w koniecznej walce o przetrwanie. Kolorowa rewolucja miała przybrać różną postać: skierowana była przeciw władzom kolonialnym, przeciw białej oligarchii w państwach mieszanych rasowo, przeciwko obecności zachodniego kapitału, przeciw zachodnim obyczajom, religii, moralności i światopoglądom. Spengler nie odpowiedział jednak na pytanie jakim rozstrzygnięciem zakończy się ta konfrontacja.

⁴² *Ibidem*, s. 81.

⁴³ *Ibidem*, s. 82.

⁴⁴ *Ibidem*.

Wszelki opór stawiany rozkładowi kultury był, zdaniem Spenglera, niedorzeczny, należało więc iść za wołaniem nieubłaganego losu. Ale fatalizm Spenglera nie oznaczał wcale pochwały bierności. Pogodzenie się z losem oznaczało bowiem w myśli Oswalda Spenglera aktywne włączenie się w bieg wydarzeń, gdyż zgodnie z sentencją Seneki: „Ducunt volentem fata, nolentem trahunt” - „chętnych wszak ludzi za sobą los wiedzie, niechętnych zaś wlecze”⁴⁵. Zadaniem Zachodnioeuropejczyków powinno być zatem wykorzystanie ostatnich możliwości tkwiących jeszcze w naszej kulturze. Należy wybierać, za przywoływanym przez Spenglera Achillesem, życie krótkie, pełne czynów i chwały, a nie długie monotonne i bezbarwne. W tekście *Der Mensch und die Technik* dowodził: „urodziliśmy się w tej epoce i musimy dzielnie iść do końca drogą nam wyznaczoną. Nie pozostaje nam nic innego. Jest naszym obowiązkiem wytrwać na straconej pozycji bez nadziei i bez ratunku. Wytrwać jak ów rzymski żołnierz, którego szkielet znaleziono przed bramą w Pompei, a który zginął, ponieważ podczas wybuchu Wezuwiusza zapomniano odwołać go z posterunku”⁴⁶. Także w *Preussentum und Sozialismus* Spengler równie patetycznie kreślił przed ludźmi zadanie, aby „owo dane nam życie, tę rzeczywistość wokół nas, w którą rzucił nas los, napełnić możliwie najpełniejszą treścią; żyć tak, byśmy mogli być dumni z nas samych, działać tak, by coś z nas pozostawało w tej dopełniającej się rzeczywistości”⁴⁷. Taka postawa Oswalda Spenglera wzbudziła u Fiodora Stiepuna przekonanie, że koncepcje autora *Zmierzchu Zachodu* przepełnione były patosem kapitana na mostku tonącego statku, który kierował się zasadą, że należy „wyrzec się nadziei, do końca spełniać swą powinność i odważnie pójść na dno”⁴⁸. W zakończeniu *Jahre der Entscheidung* Spengler wyraził pogląd, że wobec zagrożenia białą i kolorową rewolucją ludzi Zachodu czekają ostatnie rozstrzygnięcia, przy których nieważne staną się małe cele i pojęcia bieżącej polityki. Twierdził też, że w przyszłości z tego powodu zniknie nacjonalizm w jego współczesnym kształcie⁴⁹. W publikacjach Spenglera brakuje jednak koncepcji federalistycznych zwiastujących integrację kontynentu europejskiego. Zapowiedź wspólnych działań obronnych prowadzonych przez białe narody nie wiązała się z postulatem ich formalnego zjednoczenia znanego nam ze współczesnej historii.

⁴⁵ Seneka, *Listy moralne do Lucyliusza*, Warszawa 1961, list 107, s.568 [w:] O. Spengler, *Duch pruski...* op.cit., s. 134.

⁴⁶ O. Spengler, *Der Mensch und die Technik, Beiträge zu einer Philosophie des Lebens, München 1932*, s. 78.

⁴⁷ O. Spengler, *Duch pruski i socjalizm*, op.cit., s. 216.

⁴⁸ F. Stiepun, *Życie a twórczość*, Warszawa 1999, s. 179.

⁴⁹ O. Spengler, *Jahre*, op.cit., s. 165.

Bibliografia

- Chamberlain H.C., *Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts*, München 1899.
- Gawor L., *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii 1918 -1939*, Lublin 1999.
- Haushofer H., *Die agrargeschichtlichen und agrarsoziologischen Aussagen Oswald Spenglers. Eine Überprüfung nach rund 60 Jahren* „Zeitschrift Agrargeschichte und Agrarsoziologie” 28 (1980).
- Hitler A., *Mein Kampf*, München 1934.
- Kołąkowski A., *Spengler*, Warszawa 1981.
- Kuderowicz Z., *Filozofia dziejów. Rozwój problemów i stanowisk*, Warszawa 1973.
- Maciejewski M., *Ruch i ideologia narodowych socjalistów w Republice Weimarskiej*, Warszawa - Wrocław 1985.
- Mosse G.L., *Kryzys ideologii niemieckiej. Rodowód intelektualny Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1972.
- Ryszka F., *Państwo stanu wyjątkowego*, Wrocław - Warszawa 1985.
- Spengler O. , *Der Untergang des Abendlandes. Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, München 1981.
- Spengler O., *Der Mensch und die Technik. Beiträge zu einer Philosophie des Lebens*, München 1931.
- Spengler O., *Historia, kultura, polityka. Wybór pism*, Warszawa 1990.
- Spengler O., *Jahre der Entscheidung. Deutschland und die Weltgeschichtliche Entwicklung*, Monachium 1933.
- Spengler O., *Reden und Aufsätze*, München 1938.
- Spengler O., *Zmierzch Zachodu. Zarys morfologii historii uniwersalnej*, Warszawa 2001.
- Stiepun F., *Życie a twórczość*, Warszawa 1999, s. 179.
- Thöndl M. , *Das Politikbild von Oswald Spengler (1880-1936) mit einer Ortsbestimmung seines politischen Urteils über Hitler und Mussolini*, „Zeitschrift für. Politik” nr 40 (1993).

ABSTRAKT

Autor w prezentowanym artykule przybliży koncepcję morfologii dziejów niemieckiego rewolucyjnego konserwatysty Oswalda Spenglera. W swoim sztandarowym dziele *Der Untergang des Abendlandes* Spengler przedstawił katastroficzną filozofię dziejów zbiorowości ludzkiej. Dzieje to składanka wielu kultur - odrębnych całości organicznych, które są powstającymi w określonych warunkach geograficznych tworami zupełnymi i niezależnymi od siebie. Kultury jako największe postacie procesu dziejowego podlegają zasadzie tysiącletniego cyklu wyznaczonego przez

biologiczny rytm narodzin, dojrzałości i śmierci. Według Spenglera kultura zachodnia pojawiła się na kontynencie europejskim w X wieku, a w XIX stuleciu weszła w stadium cywilizacji. Jednym z ważniejszych objawów kryzysu była zapowiadana w publikacjach z lat trzydziestych XX wieku tzw. *kolorowa rewolucja*, czyli konfrontacja ras kolorowych z białą ludnością Zachodu.

e-mail: kancelaria@piotrsosinski.pl